

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ПРОБЛЕМИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:

Факти, судження, пошуки

Міжвідомчий збірник наукових праць

Випуск 10

Засновано 1991 р.

Київ – 2004

33. Нитченко Дмитро. Листи письменників // Березіль. - 1993. - № 7 - 8. - С.54 - 55.
34. Винниченко Володимир. Щоденники (упорядник – Г.Сиваченко) // Київська старовина. - 2000. - № 3. - С. 155.
35. Там само. - С. 161.
36. Костюк Г. Записки Володимира Винниченка // Володимир Винниченко. Щоденник 1911 — 1920. - С. 22 - 23.
37. Винниченко Володимир. Щоденники (упорядник Г.Сиваченко) // Київська старовина. - 2000. - № 5. - С. 66.
38. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. - Т. 2. - С. 107.
39. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. - С. 77.
40. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. - Т. 2. - С. 108.

**М.Ковальський,
А.Атаманенко**

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ГРУШЕВСЬКОЗНАВСТВА: (ДО 70-ЛІТТЯ ЛЮБОМИРА ВИНАРА)

Доробок видатного українського історика Любомира Романа Винара в царині вивчення життя, діяльності і творчості найвизначнішої постаті в історії України кінця XIX – 30-х років XX ст. Михайла Грушевського є об'ємним і різнобічним. Це – дослідження різних аспектів діяльності вченого на тлі доби, публікація різноманітних джерельних матеріалів¹, залучення інших дослідників до студій над постаттю М. Грушевського, організація наукових конференцій тощо². Але насамперед потрібно зазначити те, в чому автори статті абсолютно переконані: його безперечною історіографічною заслугою є теоретичне обґрунтування і реалізація окремої галузі науки – “грушевськознавства”.

Серед численних праць (бібліографія дослідника складала у 1997 р. 1599 позицій) велика частина присвячена Михайлу Грушевському (за підрахунками А. Жуковського – 254 праці різних жанрів³). Це – низка монографій зокрема “Молодість Михайла Грушевського: 1866 – 1894” (1967), “Михайло Грушевський і наукове товариство ім. Тараса Шевченка, 1892 – 1930” (1970), “Найвидатніший історик України Михайло Грушевський (1866 – 1934). У 50-ліття смерті” (1985), “Михайло Грушевський в українській і світовій історії” (1993), “Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. Статті і матеріали. (У 130-ліття з дня народження М. Грушевського, 1866 – 1996)” (1995) та ін. і цикл

статей. В редактованому істориком офіційні Українського Історичного Товариства – журналі “Український Історик” – протягом багатьох років друкуються матеріали і дослідження, присвячені М. Грушевському. Крім того, від 1966 року вийшло чотири тематичні числа журналу, присвячені різним датам життя Великого Українця.

Завдяки зусиллям Л. Винара та під його редакцією було видано і продовжують видаватись різноманітні джерельні матеріали, пов'язані з діяльністю і творчістю М. Грушевського. Серед них – автобіографії історика (“Автобіографія М. Грушевського з 1906 - 1926 років як джерело до вивчення його життя і творчості”. Нью-Йорк: УІТ, 1974, 36 с.; “Автобіографія Михайла Грушевського з 1926 року”. Нью-Йорк; Мюнхен; Торонто: УІТ, 1981, 47 с. та ін.), збірки його праць (Грушевський М. На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали. Нью-Йорк; Львів; Київ; Торонто; Мюнхен: УІТ, 1992, 278 с. та ін.). У 1974 році УІТ було започатковано серію “Грушевськіяна”, в якій видавались дослідження та джерела, пов'язані з М. Грушевським. До її заснування частина грушевськознавчих досліджень з'явилась у серії “Історичні студії”.

Крім того, під редакцією історика у започаткованій Українським Історичним Товариством серії “Епістолярні джерела грушевськознавства” видано два томи “Листування Михайла Грушевського”. Перший том, виданий Українським Історичним Товариством спільно з Інститутом української літератури ім. Т. Шевченка НАН України, упорядкувала Галина Бурлака (Київ; Нью-Йорк; Париж; Львів; Торонто, 1997, 400 с.). Другий том упорядкували Раїса Майборода, Всеволод Наулко, Галина Бурлака, Ігор Гирич (Київ; Нью-Йорк: Українське Історичне Товариство, Інститут української літератури ім. Т. Шевченка НАН України, 2001, 412 с.). Крім того, серед джерел видано літературні твори М. Грушевського (Михайло Грушевський: Із літературної спадщини / Упорядники Галина Бурлака і Альбіна Шацька. Нью-Йорк; Київ: УІТ, Ін-т літератури ім. Т. Шевченка НАН України, УВАН у США, 2000, 416 с.). Вищеназвані видання тісно пов'язані з розумінням істориком предмету і змісту грушевськознавства як міждисциплінарної наукової галузі та сприяють її розбудові.

Різні аспекти наукової та організаційної творчості Л. Винара, присвяченої М. Грушевському, неодноразово розглядались у працях сучасних істориків – І. Гирича⁴, О. Барана⁵, О. Домбровського⁶,

А. Жуковського⁷, Я. Калакури⁸, М. Ковальського⁹, Ю. Макара¹⁰, Л. Сакади¹¹ та ін. В цій статті ми хотіли б зупинитися на тих аспектах творчості дослідника, які пов'язані саме з теоретичним осмисленням ним засад наукового грушевськознавства як міждисциплінарної галузі науки.

Термін "грушевськознавство" було вперше згадано Любомиром Винаром у другій половині 60-х років ХХ ст.¹²¹³. Тепер поруч із термінами шевченкознавство, франкознавство та ін. він став сталим в українській науці як в Україні, так і на Заході. Власне, вже від 1966 року відбувався практичний розвиток грушевськознавства на сторінках "Українського Історика" та в інших виданнях. Теоретичні засади грушевськознавства як міждисциплінарної галузі науки вперше було сформульовано дослідником у 1984 році в статті "Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського: Вступ до грушевськознавства"¹⁴, пізніше розглядалося в статті "Думки про грушевськознавство (Генеза, структура, завдання)"¹⁵. Але найповніше обґрунтування теорії грушевськознавства знайшло в праці "Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток" (1998)¹⁶.

Можна ствердити, що визначення грушевськознавства як науки отримало певний розвиток. Якщо спочатку грушевськознавство розумілося як "наукова ділянка українознавства, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості М. Грушевського"¹⁷, то тепер це – "окрема міждисциплінарна наука, яка займається систематичним вивченням життя, діяльності і творчості Михайла Грушевського, а також вивчає дослідження, присвячені Грушевському і його добі"¹⁸. Враховуючи міждисциплінарний характер грушевськознавства, поліаспектність діяльності М. Грушевського, історик слушно зазначив, що ця наука вимагає використання міждисциплінарних методів з наголосом на методологію історичних досліджень.

Не менше значення має зроблена Л. Винаром спроба періодизації грушевськознавства. Він зазначив, що "у розвитку грушевськознавства можна виділити декілька окремих періодів, зокрема в історіографії, що мали вплив на основання наукового грушевськознавства в 1960-их роках."¹⁹ Головними критеріями, які визначали початок формування науки, для дослідника стали систематичність дослідів і їхня наукова об'єктивність. Донауковий розвиток історіографії грушевськознавства характеризувався відсутністю системи при вивченні діяльності та творчості М. Грушевського. Крім того, часто праці, присвячені М. Грушевсь-

кому, висвітлювали його діяльність з позицій партійної науки як у радянській Україні, так і на Заході. Тому від 1935 до 1965/66 років часто створювалися дослідження, в яких свідомо чи несвідомо фальсифікувалась діяльність Великого Українця.

Найпліднішим із початкових етапів (донаукового грушевськознавства) був період вивчення доробку історика за його життя, до 1934 р. Але дослідження цього періоду, хоч часто і ґрунтувалися на наукових засадах, на жаль, не стали систематичними. Одночасно це був час дальшого формування джерельної бази науки і тому є дуже важливим у контексті розуміння грушевськознавства і його джерельної бази є ствердження Л. Винара про те, що "кожна друкована стаття або рецензія, замітки за час його життя становить першоджерельний матеріал у вивченні феномену Грушевського в історії України"²⁰.

Запропонований розподіл досліджень про М. Грушевського на наукові і ненаукові (публіцистичні) дав можливість історикам початок наукового грушевськознавства віднести до 1966 року, коли члени Українського Історичного Товариства та їхні колеги розпочали систематичне і неупереджене вивчення постаті М. Грушевського. В цей час відбувалося оформлення методологічної і дисциплінарної структури, планування її розвитку, поширення тематики досліджень²¹. Недоліком розвитку грушевськознавства у цей період була неможливість використання джерел, які зберігалися в Україні, що дослідник зазначав ще у 1984 році²². В той же час на основі запровадження до наукового обігу джерел західних архівів поширювалася джерельна база науки та проводилися дослідження фактологічного і концепційного характеру.

Початок другого періоду дослідник відніс до 1990-1991 років, коли відродилась незалежна Україна, а з нею – і незалежна історична наука на рідних землях. При цьому Л. Винар зазначив, що на Першому Конгресі Міжнародної Асоціації Україністів (МАУ, Київ, 1990) Українське Історичне Товариство проголосило Міжнародний рік Грушевського, що дало імпульс для посилення вивчення наукової спадщини історика. Представники української національної історіографії в Україні змогли запроваджувати до наукового обігу значно поширену джерельну базу, недоступну раніше. Крім традиційних форм і методів розвитку грушевськознавства зав'язалася співпраця з науковими установами і університетами, яка була пов'язана не лише з організацією наукових конференцій, а і з підготовкою та виданням нових джерел – як документальних, так і праць історика. Таке значне

розширення (кількісне і якісне) джерельної бази, збільшення рядів дослідників-грушевськознавців, які були представниками різних наукових генерацій, на наш погляд, стали головними критеріями для виокремлення цього періоду.

З розвитком грушевськознавства в Україні відбувається і теоретичне осмислення материковими істориками здобутків попередників, що деколи призводить до запровадження не завжди вірних означень і характеристики змісту досліджень істориків діаспори. Не можна не погодитись з протестом Любомира Винара щодо розподілу грушевськознавчих досліджень на течії "позитивного синтезу усієї діяльності М. Грушевського" і "позитивістської об'єктивізації"²³. На нашу думку, розвиток грушевськознавства (як і історичної науки в цілому) в діаспорі все ще вимагає детального і ґрунтовного вивчення, яке передбачає залучення всього комплексу публікацій, епістолярних та інших джерел, пов'язаних із діяльністю як окремих істориків, так і наукових установ. Вимагає також аналізу й т.зв. синтетична національна школа української історіографії, до якої відносить себе і своїх колег Президент Українського Історичного Товариства.

Любомир Винар побудував свою теоретичну працю на основі висвітлення головних аспектів грушевськознавства, які між собою тісно зв'язані і творять основні складові цієї науки:

1. Історичний розвиток і сучасний стан грушевськознавства.
2. Структура, методологія і зміст грушевськознавства.
3. Бібліографічна і джерельна основа грушевськознавства.
4. Сучасні завдання грушевськознавців²⁴.

Важливими ознаками, які визначають особливості цієї чи іншої науки, є в першу чергу її структура, методологія і зміст. У 1984 році Л. Винар наголосив, що грушевськознавство "охоплює три основні частини:

джерела і бібліографічні дослідження;
дослідження діяльності М. Грушевського;
дослідження його творчості (наукові, публіцистичні і белетристичні праці)"²⁵.

При цьому дослідник передбачав, що ці три ділянки творять основу грушевськознавства і віддзеркалюють окремі етапи його життя, діяльності і творчості"²⁶. Періодизація життя та діяльності історика, відповідно до вищесказаного, стала ще одним чинником, який визначав структуру грушевськознавства. Крім того, дослідником було виокремлено три основні напрямні діяльності М. Грушевського: 1) наукова діяльність; 2) суспільно-

політична; культурно-освітня. Щоб показати складові кожної з них, історик запропонував таблицю²⁷. Вважаємо, що побудова її на основі періодизації життя і творчості М. Грушевського наочно показала б складові його діяльності на різних етапах.

Не відмовляючись від запропонованої раніше таблиці діяльності М. Грушевського²⁸, у 1998 р. Любомир Винар запропонував графічну модель дисциплінарної структури грушевськознавства, яка включила основні ділянки творчості видатного історика. Згідно з нею, напрями творчості Великого Українця розуміються як поодинокі галузі грушевськознавства. Центр моделі представляє "коло знання" з відповідними відсилачами (стрілками) до окремих ділянок творчості. Коментуючи запропоновану модель, історик підкреслив, що серцевиною дисциплінарної структури грушевськознавства є методологія досліду, друкована і недрукована творча спадщина, першоджерела та література про Грушевського, теорія, що займається систематизацією дисципліни і подає її цілісну систему знання та історіографія грушевськознавства, в якій досліджується її історичний розвиток. Ці дисципліни в центрі моделі пов'язані з іншими ділянками досліду, які віддзеркалюють творчість Грушевського у відповідних тематичних циклах, що внутрішньо між собою пов'язані²⁹.

Безперечно слушною є думка Любомира Винара про необхідність детального дослідження кожної з окремих ділянок діяльності М. Грушевського при застосуванні поруч з іншими методу функціонального структуралізму, що дасть можливість побудови функціональної схеми діяльності наукових установ, в яких працював історик, і розуміння їхньої організації.

Справедливо вважаючи, що наука повинна мати організаційну, інституційну основу для розвитку, структуру грушевськознавства Любомир Винар розглядає не лише з наукової точки зору, а й з організаційно-наукової. Серед установ і наукових організацій, які є складовими структури наукового грушевськознавства за межами України, в першу чергу, діє Українське Історичне Товариство та його офіціоз *Український Історик*. Грушевськознавчі дослідження друкуються також у серійному виданні УІТ "Грушевськіяна". Думаємо, що на сучасному етапі до організаційно-наукової структури грушевськознавства на заході належить і Канадський Інститут Українських Студій, який підготував і видає англomовний переклад найвизначнішого твору М. Грушевського "Історія України-Руси", Гарвардський центр українознавства, Українська

Вільна Академія Наук у США та Наукове Товариство ім. Шевченка в Америці.

В Україні, на думку дослідника, центральну роль в організаційній структурі грушевськознавства відіграє Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ (директор Павло Сохань), з відділеннями в інших містах (Львівське відділення очолює Ярослав Дашкевич), Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ у Львові (директор Ярослав Ісаєвич), Інститут історії України НАНУ та його друкований орган "Український історичний журнал" (директор Інституту і головний редактор журналу В. Смолій), Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові (голова Олег Романів), Інститут української літератури ім. Т. Шевченка (директор Микола Жулинський) тощо. Крім того, у розвитку грушевськознавства в Україні сьогодні велику роль відіграють музеї М. Грушевського у Києві та Львові, українські університети й інші установи. Приєднуємося до переконання історика, що науково-організаційна структура грушевськознавства в Україні буде поширюватись і надалі.

Вивчення будь-якого явища неможливе без достатньої джерельної бази. Привертає увагу подана Любомиром Винаром оригінальна схема класифікації джерел грушевськознавства. Зауважуючи наявність різних підходів до класифікації, він поділяє джерела грушевськознавства на чотири основні "категорії" (без використання таких термінів як "типи", "роди", "види" і "різновиди"). Зазначаючи, що подана класифікація не є остаточною і може бути доповнена, історик виокремлює:

- письмові джерела (першоджерела);
- усні (перекази, пісні, фольклор, топографічні назви, що відносяться до життя та діяльності Грушевського);
- фотоджерела (фото, фільми, ілюстрації та інші фотодокументи);
- матеріальні джерела (фізичні об'єкти)³⁰.

Крім того, автор нижче пояснює зміст кожної з вищеназваних категорій, характеризує окремі різновиди джерел у пов'язанні з предметом дослідження. Подана класифікація, безперечно, заслуговує на використання не тільки в грушевськознавстві, а і в цілому в історіографічних студіях.

Заслуговує на увагу виокремлення незвичного для материкової історичної науки поняття "бібліографічні джерела грушевськознавства". Справедливо вважаючи, що побіч предметної структури науки грушевськознавства (вивчення діяльності, творчості, історичних,

історіософічних, політичних і інших концепцій Грушевського) та організаційно-наукової існує її бібліографічна структура і бібліографія, що займається реєстрацією і бібліографічним описом опублікованих і неопублікованих праць історика і матеріалів про нього³¹, Л. Винар запропонував структуру бібліографії грушевськознавства в широкому і вузькому розумінні. Якщо у вузькому розумінні вона традиційно складалася з праць Грушевського і праць про нього³², які включали всі бібліографічні формати публікацій, то у широкому розумінні вона поділялася на п'ять основних складових:

бібліографія усіх друкованих і недрукованих праць Грушевського, опрацьованих в різних бібліографічних форматах (монографії, статті, рецензії, некрологи, збірники джерельних матеріалів, документи, звіти та ін.).

Недруковані архівні матеріали Грушевського, зокрема його епістолярна спадщина. Ця категорія може бути включена до вищезгаданої частини бібліографії.

Друковані і недруковані праці й архівні матеріали родини Михайла Сергійовича, зокрема його дружини Марії Грушевської і доньки Катерини, брата Олександра, сестри Ганни й інших членів родини.

Інші матеріали М. Грушевського і членів його родини, зокрема фотографії, фільми і т.п. ...Усі документи треба описати і зареєструвати. Також фотографії учнів і співробітників Грушевського важливі для бібліографії фотодокументів грушевськознавства.

Праці про Грушевського і членів його родини українською й іншими мовами. Ця категорія включає монографічні дослідження, статті, енциклопедичні гасла, рецензії та інші матеріали³³.

Враховуючи, що для початку, а часом і маститого дослідника бібліографічні праці й описи архівних фондів стають безцінним джерелом інформації про предмет дослідження, безперечної підтримки заслуговує розвиток бібліографії грушевськознавства як його допоміжної структури. Запропонована Любомиром Винаром "для обговорення історикам, бібліографам, архівістам і іншим грушевськознавцям" бібліографічна схема складається із таких частин – бібліографічних категорій:

Бібліографія бібліографій – включає окремі загальні і національні бібліографії, друковані бібліотечні каталоги, довідники, окремі комп'ютерські бібліографічні банки (системи) й інші матеріали.

Бібліографія праць М. Грушевського (усі друковані і недруковані праці в різних бібліографічних форматах).

Бібліографія праць про М. Грушевського і членів його родини (наукові, науково-популярні праці, публіцистика, мемуаристика, дисертації, інші видання грушевськіани).

Енциклопедичні матеріали (енциклопедичні гасла і грушевськознавство в українських і неукраїнських енциклопедіях, біографічних словниках і інших довідкових виданнях).

Бібліографія архівних матеріалів (довідники до архівних фондів грушевськіани в Україні й інших країнах, бібліографічні покажчики й інші довідкові видання).

Інші матеріали грушевськознавства, що не включаються у вищенаведені бібліографічно-довідкові категорії.

Покажчики (індекси авторів, назви творів, предметний покажчик бібліографії)³⁴.

Заслугують на увагу пропозиції Любомира Винара про необхідність запровадження поточної та доповнення ретроспективної бібліографії грушевськознавства.

Окремий розділ свого дослідження історик присвятив з'ясуванню методології грушевськознавства. Одним із найголовніших чинників, які, на думку дослідника, мають визначати методологію історичного дослідження, є принцип, застосований М. Грушевським – *nemini credere*, який передбачав відсутність будь-якого догматизму у наукових дослідженнях, непрестанний скептицизм у шуканні історичної істини та критицизм історичних джерел і гіпотез³⁵. Лише задовільне знання методології, джерел і літератури, відсутність ідеологічної заангажованості можуть дати об'єктивну аналізу і синтезу історичного явища³⁶. Недотримання хоча б однієї із цих складових, на думку історика, веде до фальсифікації історичних явищ і процесів, їхньої необ'єктивної оцінки.

Подана Любомиром Винаром модель історичного дослідження включає шість основних складових "елементів" процесу історичного дослідження. Кожен із них передбачає використання відповідних методів. Зокрема, на етапі систематизації і збирання матеріалу автор пропонує застосовувати архівний і бібліографічний методи дослідів. В той же час опрацювання джерел передбачає їхню критичну аналізу, яка поділяється на зовнішню і на внутрішню. Крім того, на цьому етапі застосовуються методи допоміжних історичних дисциплін, які допомагають встановити автентичність і репрезентативність джерел. При синтезі і науковій реконструкції досліджуваного явища історик передбачає використання аналізу змісту (контент-аналіз), статистичний, аналітичний та інші методи.

В той же час, на думку дослідника, проведення спеціальних досліджень вимагає застосування методики, яка допоможе розв'язати поставлені завдання. Зокрема, при вивченні публіцистичних чи белетристичних праць М. Грушевського історик пропонує використовувати методику аналізу змісту чи методику літературної критики³⁷. Слушною вважаємо думку, що для проведення грушевськознавчих досліджень на високому фаховому рівні до кадрів грушевськознавства мають належати не тільки історики, а й політологи, літературознавці, архівісти, археологи, соціологи, бібліографи тощо.

В цілому, можна ствердити, що головними показниками, які визначають якість грушевськознавчих досліджень, для Любомира Винара є науковість, об'єктивність, висока ерудиція та фаховий рівень дослідника, добре знання джерел і методології та відсутність політичної чи будь-якої тенденційності. Він наголосив, що немає потреби "забронзовувати" Грушевського і творити непотрібні патріотичні міфи. Патріотизм – це чеснота, а не наукова метода³⁸.

Любомир Винар в своїй науковій творчості завжди притримувався засад, які вважає основними для дослідника. Ним було багато зроблено для розвитку грушевськознавства. В працях він сміливо обстоював історичну правду та чистоту постаті М. Грушевського, заторкаючи найпекучіші теми, спростовував в наукових дискусіях міфи, друкував джерела, збирав бібліографію грушевськіани. Опрацювання ним теоретичних засад науки грушевськознавства, бачення дальших перспектив її розвитку, на яких Л. Винар неодноразово наголошував, сприяє розвиткові досліджень життя, діяльності і творчості найвидатнішого історика України, дальшим архівним пошукам, об'єктивному джерельному висвітленню М. Грушевського та його доби.

¹ Про бібліографію праць Л. Винара про М. Грушевського до 1998 р. див. Світлана Чолган. Грушевськіяна Любомира Винара: Бібліографічний довідник (У 65-ліття народження історика) // Любомир Винар. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток. Серія: "Грушевськіяна", том 5, Київ: УІТ, Міжнародне Товариство ім. М. Грушевського, вид-во Олени Теліги, 1998, с.127-133. Також подано "Бібліографічний довідник" (Там же, с.134- 178).

² Про організаційну діяльність Л. Винара у дослідженні постаті М. Грушевського див. Сакада Л. Діяльність істориків українського зарубіжжя в обороні імені М.С. Грушевського // Український історичний журнал, 1996, №6.

- с.38-49; Гирич І. Професор Любомир Винар і сучасне грушевськознавство // Любомир Винар. Грушевськознавство, с.119-126 та ін.
- ³ Жуковський А. Життя, діяльність і творчість..., с.29.
- ⁴ Гирич І. Професор Любомир Винар...; Внесок "Українського Історика" в грушевськознавство // Український Історик, т.31, ч.1-4 (120-123), 1994, с.102-109; Його ж. Засновник грушевськознавства // Михайло Грушевський: історик і будівничий нації. Статті і матеріали, Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995, с.18-22; Його ж. Біля джерел наукового грушевськознавства // На службі Клію..., с.85-93 та ін.
- ⁵ Баран О. Любомир Винар (3 нагоди 65-ліття історика)//Український Історик, т.34, ч.1-4 (132-135), 1997, с.11-32.
- ⁶ Домбровський О. Грушевськіяна в "Українському Історикі" // Український Історик, т.10, ч.3-4 (39-40), 1973, с.29-37; Його ж. Науково-організаційна діяльність Любомира Винара // Український Історик, т.18, ч.1-4 (69-72), 1981, с.7-16; Його ж. Михайло Грушевський і київська наукова традиція // Український Історик, т.23, ч.3-4 (91-92), 1986, с.133-135 та ін.
- ⁷ Жуковський А. Любомир Винар: Життя, діяльність і творчість (3 нагоди 50-ліття наукової діяльності) // На службі Клію: Збірник наукових праць на пошану Любомира Романа Винара, з нагоди 50-ліття його наукової діяльності. Київ; Нью-Йорк; Торонто; Париж; Львів, 2000, с.15-42, скорочений варіант цієї статті в "Любомир Винар. Біобібліографічний покажчик (1950 – 1997)". Львів; Київ; Париж; Нью-Йорк; Торонто, 1998, с.7-27.
- ⁸ Калакура Я. Теоретично-методологічні засади української історіографії (За працями проф. Любомира Винара) // На службі Клію..., с.42-52; Його ж. Вклад "Українського Історика" в розвиток національної історіографічної школи//Українознавство в розбудові держави, Київ, 1994, кн. 1, с.154-156.
- ⁹ Ковальський М. Внесок професора Любомира Винара в розробку проблеми "Наукова історична школа" //Український Історик, 1997,ч.1-4, с.40-46 та ін.
- ¹⁰ Макар Ю. Любомир Винар – вчений, організатор науки // Подвижник української історичної науки, Чернівці, 1999, с.31-50.
- ¹¹ Сакада Л. Діяльність істориків українського зарубіжжя..., с.38-49; Її ж. "Любомир Винар як історик України і історіограф", *На службі Клію...*, с.98-106 та ін.
- ¹² Винар Л. Як я став грушевськознавцем (Замість передмови), в кн.: Винар Л. Михайло Грушевський: історик і будівничий нації..., с.13.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерті Михайла Грушевського: Вступ до грушевськознавства // Український Історик, т.21, ч.1-4 (81-84); Його ж. У п'ятдесятиліття смерті Михайла Грушевського, 1984, с.7-20. Передруковано в Винар Л. Михайло Грушевський: Історик і будівничий нації. Статті і матеріали..., с.152-165.
- ¹⁵ Винар Л. Думки про грушевськознавство (генеза, структура, завдання) // Михайло Грушевський і львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24-25 жовтня 1994 р. Нью-Йорк-Львів, 1995, с.8-17. Пізніше перевидано в кн.: Михайло Грушевський і українська історична наука. Збірник матеріалів

наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському Львів, 24-25 жовтня 1994 р., Харків, 25 серпня 1996 року, Львів, 29 вересня 1996 року. Львів, 1999, с.269-275.

¹⁶ Винар Л. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток..., с.17-75.

¹⁷ Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерти..., с.8.

¹⁸ Винар Л. Грушевськознавство..., с.17.

¹⁹ Там же, с.18.

²⁰ Там же, с.19.

²¹ Там же, с.23.

²² Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерти..., с.16.

²³ Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М., М.С. Грушевський і Academia, Київ, 1993, с.12-16.

²⁴ Винар Л. Думки з приводу п'ятдесятих роковин смерти..., с.16.

²⁵ Там же, с.10.

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, с.11.

²⁸ Винар Л. Грушевськознавство..., с.44.

²⁹ Там же, с.36.

³⁰ Там же, с.54.

³¹ Там же, с.47.

³² Там же.

³³ Там же.

³⁴ Там же, с.52.

³⁵ Там же, с.32.

³⁶ Там же, с.33.

³⁷ Там же.

³⁸ Там же, с.34.